

ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΑ

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XI. országos konferenciáján elhangzott előadások

Piliscsaba, 2016. október 28.

Szerkesztette:
Tuhári Attila

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című NKFI NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2018

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5371-96-7

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.
Felelős vezető: Simon László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
EÖTVÖS COLLEGIUM OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA	
KERESZTÉNY Júlia Szent Elek legendája	11
KOVÁCS Dominika <i>Vie de Saint Alexis</i> : Antik regényelemek továbbélése egy szentéletben	21
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM OFFICINA FÖRSTERIANA	
KAPI Péter Druidizmus az új kutatási eredmények tükrében	35
TRÓJA Gréta Gladiátorok és nők: kapcsolatok a graffitik és az irodalmi források alapján	43
ZSÓTÉR Szabolcs Alvilági leszámolás: Tranquillus Andronicus <i>Dialogus Syllájának értelmezése</i>	53

KOVÁCS Dominika

Vie de Saint Alexis:

Az antik regényelemek továbbélése egy szentéletben*

Jean Bodel XIII. századi szerző *Szászok éneke* (*Chanson des Saisn*) című geszta-énekének előszavában a következőt olvashatjuk: «Ne sont que.III. matieres a nul home antandant: De France et de Bre-taigne et de Rome la grant.» Jean Bodel tehát a korabeli francia műveket tartalmuk szerint három csoportra osztja: állítása szerint a geszta-éneket a „matière de France” vagyis a Nagy Károlyhoz és frankhoni utódaihoz kapcsolódó témák határozzák meg, míg a regények a „matière de Bretagne” és a „matière de Rome”, vagyis a római és a kelta hagyományokból táplálkoznak. Az irodalomkritika ezt a hármas felosztást sokáig nem kérdőjelezte meg. A legújabb kutatások azonban arra világítanak rá, hogy egyéb hatásokkal is számolnunk kell, többek között a Bizánc felől érkező közvetett vagy

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncan innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

közvetlen hatásokkal. Egedi-Kovács Emese meghatározása szerint a bizánci hatás többféle formában is tetten érhető a középkori francia elbeszélésekben, elsősorban a regény műfaján belül. Számos műben megtaláljuk a jellegzetes görög-bizánci szerelmi és kalandregények tematikáját, melynek legfőbb ismérve, hogy – az udvari regénytől eltérően – a főszereplő pár már a mű legelején egymásra talál, s ezt követően hosszú elszakíttottság és számos kaland következik, míg végül ismét egymásra találhatnak. Példaként említhetjük a *Floire és Blanchefleur*, az *Erec és Enide*, az *Aucassin és Nicolette*, vagy az *Amadas és Ydoine* című regényeket, amely művek épp ezen tematikai sajátosság alapján nehezen illeszthetők az udvari regények sorába. A francia regények egy másik csoportjában maga a történet játszódik Bizáncban. Példaként említhetjük a *Cligès*, a *Partonopeus de Blois* (EGEDI-KOVÁCS 2012, 47–69), vagy a *Florimont* című regényt. Ez utóbbi szerzőjéről feltételezhető, hogy Bizáncban hosszabb időt töltött el, sőt a vulgáris görög nyelvet is elsajátította. Talán még ennél is érdekesebb azonban azon francia regények sora, amelyek alapjául egy Szent – legtöbb esetben bizánci eredetű – életrajza szolgál, amely kiegészülve a görög-bizánci regények jellegzetes motívumaival, kalandokat és regényes fordulatokat felvonultató izgalmas elbeszéléssé formálódik. A legismertebb, és a későbbiekben a francia regény kezdeteit is meghatározó mű *Tyrosi Apollonius története*. A latin változatról feltételezhető, hogy egy mára elveszett görög regény adaptációja. Ugyanakkor a műben a kereszténység hatása is markánsan megmutatkozik, sőt a különféle változatokban a történet egyre inkább hagiográfikus jelleget ölt. Ennél a műnél tehát a folyamat oda-vissza lejátszódik: görög regényből alakul át szentéletté, majd később ismét család- és kalandregény-nyé. A hagiográfiai irodalom és a hellénisztikus kori regényirodalom közötti szoros kapcsolatra már Kapitanffy István is felhívta a figyelmet. Megállapítása szerint a hagiográfiai irodalom valójában a görög regényirodalom szerves folytatásának tekinthető, egyfelől

a motívumkészlet átöröklődése révén, másfelől a populáris, szórakoztató jelleg tekintetében, amely a szentéleti irodalmat – vallásos tartalma ellenére – éppúgy jellemezte (KAPITÁNNFFY 1989, 53). A középkori francia művek között több, szentéletből átalakult regényes elbeszéléssel találkozunk. A legkorábbi példa a 11. században írott *Vie de Saint Alexis*, vagyis Szent Elek élete, amelyet dolgozatomban részletesen elemzek. Gautier d'Arras 1176-ban írott *Eracle* című regényében szintén hangsúlyos szerepet kap a hagiográfikus jelleg (a mű főhőse bizánci császár lesz, és birodalma számára visszaszerzi a keresztet). A 12. századi *Guillaume d'Angleterre* című regény Szent Euszták legendájának világi változata, amelynek központi témája egy család tagjainak elszakíttottsága, majd kalandok és megpróbáltatások hosszú sora utáni egyesülése. E sorba illeszkedik még *Barlám és Jozafát* története, amely szintén magába foglalja a szerelmi regények összes tematikai és strukturális jellegzetességét. Már címében is feltűnő, hogy – a görög regényekhez hasonlóan – egymás mellett szerepel a két főhős neve, jelezve ezzel is, hogy a történet egyben szerelmi, vagy legalábbis a szeretetet és ragaszkodást középpontba állító regény, amely az aszkéta remete és az újonnan megtért ifjú kapcsolatát beszéli el (JOUANNO 2000, 61). Habár kezdetben sokkal inkább mesére, mint regényre emlékeztető jellegzetességeket találunk benne, a végére más megvilágításba kerül az egész történet. Az elbeszélést átszövő legfőbb szerelmi regény-motívumok a következők: az első találkozáskor létrejött egymás iránti szeretet, az elválás következtében kialakult lelki gyötrelmek (a görög szerelmi regényeket idézik a Jozafát két sétája során használt szavak, és azoknak az érzéseknek *πάθος ἐρωτικόν* jellemzői, amelyek kínozzák, úgy mint a sápadtság, sorvadás vagy a szédülés), egymás megajándékozása az elválás pillanatában, a testi kísértések, az egymásra találás. Jozafát legfőbb vágya, hogy együtt haljanak meg, amit az Úr nem teljesít, ám a történet végén egy helyre temetik el őket (a „közös sír” motívumát a későbbiekben még részletesebben elemzem).

A Barlám és Jozafát közötti szeretet már legelső találkozásukkor megmutatkozik, és a „szerelmi vallomás” vezérmotívuma – a szeretett személlyel való együttélés óhaja – végigvonul az egész regényen.

Előadásomban egy konkrét példán, a már említett Szent Elek történetének legkorábbi ófrancia változatán keresztül szeretném bemutatni az imént részletezett jelenséget: miképpen alakul át egy viszonylag szárazon megírt szentélet regényes fordulatokkal és érzelmes lírai betétekkel gazdagított elbeszéléssé.

A legenda keletkezése és változatai

A nyolc ismert szír eredetű Szent Elek legenda legkorábbi változata valószínűleg a Kr. u. V. században keletkezhetett (KERESZTÉNY 2016, 173–174). A hét fennmaradt változat közül három az V. század vége és a VI. század közötti időszakra datálható. Ezen kéziratokban a történet egyszerűsége dominál: az elbeszélésben Alexios csupán Edesszáig jut el, és itt is hal meg. Jelentős eltérést mutat a későbbi, IX–XIII. századokból fennmaradt négy kézirat szövegvariánsa. Ezekben erőteljes egyezés mutatkozik a görög-latin legendaváltozatokkal.

A különféle regényelemekkel kiegészült görög változat, amelyet Keresztény Júlia vizsgált és fordított magyarra, feltehetően a X. században keletkezett (KERESZTÉNY 2016, 173–186). A korábbi szír változatokhoz képest a görög elbeszélésben Alexioson kívül a többi szereplő is nevet kap (az apát Euphémianosnak, az anyát Aglaisnak hívják). Alexios menyasszonyának nevét elsőként az *Acta Sanctorum*-ban megőrzött IX. századi latin nyelvű változatban találjuk: a lányt az elbeszélés Adriatica néven említi. Tekintve, hogy a szereplők közül egyedül ő kap latin nevet, egyértelmű, hogy ez egy későbbi, latin betoldás.

A latin változatok közül a leghíresebb a *Legenda Aurea*-ban, Jacobus de Voragine XIII. századi szentélet gyűjteményében olvasható.

A latin nyelvű Elek-legendák közül fontos még kiemelni az ún. müncheni változatot. A két változat a történet szempontjából megegyezik, leginkább nézőpontjuk az, amely megkülönbözteti őket egymástól. A *Legenda Aurea* az egyházi személyek méltóságát emeli ki, a hangsúlyt az aszketikus, erkölcsös életmódra helyezi. A müncheni szöveg ezzel szemben jóval érzelmesebb, a lírai jelenségeket domborítja ki. A legkorábbi ófrancia változat szempontjából az említett latin változatok kevésbé mérvadóak, hiszen ezek mind később keletkeztek. Fennmaradt ugyanakkor Szent Elek életéről egy korai, latin nyelvű verses változat is *Deus pater indigne* kezdettel, amely ugyanazt a versformát követi, mint az ófrancia *Vie de Saint Alexis*. A latin vers három kódexben maradt fenn, többek között a 828-as jelzetű vatikáni kéziratban. Ezzel a kéziratváltozattal a későbbiek során szeretnék foglalkozni: az átírást követően a latin szöveget az ófrancia szövegváltozattal vetném össze és elemezném filológiai szempontok alapján. A latin és a francia szöveg összehasonlítása már csak azért is érdekes lehet, mivel egyelőre nem eldöntött tény, vajon a latin változat keletkezett korábban és szolgált modellként a francia szöveg megírásához, vagy éppen fordítva.

A görög szerelmi regény jellegzetességei

Mielőtt az ófrancia változat elemzésére áttérnék, néhány szót szeretnék ejteni a görög szerelmi regények jellegzetességeiről. A görög-bizánci regények cselekményének középpontjában a szerelmespár áll, ezt sugallja legtöbb esetben már a cím is (SZEPESSY 1987, 35). Mindketten erkölcsösek, makulátlanul tiszták. Egymás iránti szerelmük az első pillanatban lángra lobban, a sors azonban már a kezdetekkor közbeszól és elszakítja őket egymástól. Ezután kalandok hosszú sora következik, amelyek egyszersmind a fiatalok szerelmét és egymás iránti hűségét is próbára teszik, amíg a történet

végén a szerelmesek ismét egymásra nem találhatnak. A görög-bizánci regények motívumait Hunger gyűjtötte össze 12 pontban (EGEDI-KOVÁCS 2012, 48). Ezek közül a legjellegzetesebbek: a történet elején megkötött házasság, a kényszerű különválás, a bolyongás, kalandok sorozata (tengeri utak, hajótörés, vihar, tetszhalál stb.), majd a szerencsés végkifejlet, a különféle félelések után a családtagok boldog egymásra találása. Úgy tűnik ezen motívumok közül jó néhányat megtalálunk a *Vie de Saint Alexis*-ben is, azonban némileg átalakított, újraértelmezett formában.

A Vie de Saint Alexis és a görög regénymotívumok

A későbbi latin változatoktól eltérően, amelyekben – a korai szír változathoz hasonlóan – a vallásos színezet, és a tanító szándék dominál, az ófrancia változatban a regényes elemek, az érzelmektől átítatott lírai betétek kerülnek előtérbe. Noha a szentélet műfaji jellegzetessége nem tenné lehetővé, hiszen nem egy szerelmespár kalandjait, hanem egy szent életét, Istenhez való megérkezését beszéli el, a *Vie de Saint Alexis*, úgy tűnik, mégis követi a szerelmi regények jellegzetes tematikáját. A mű elején szerepel a házasság motívuma és a pár különválása, noha mindez fordított jelleggel: Elek csupán szülői nyomásra nőül megy, a különválás pedig nem a sors szeszélye folytán következik be, hanem Elek maga dönt úgy, hogy a nászéjszakán megszökik, a hitvesi kötelék helyett Isten szolgálatát választja. A történet végén a házaspár végül mégis egymásra talál, noha nem a földi síkon: haláluk után Isten szeretetében egyesülnek.

Meg kell említenünk, hogy a történet elején találunk néhány olyan motívumot is, amelyek folklór motívumnak tekinthetők. Így például a gyermek születését megelőző nehézségek, a pár terméketlensége. A meddőség tematikája az elbeszélés további részében is tetten érhető, metaforikusan értelmezhető a földi szerelem meddő

jellegére is. A meddőség motívuma nem csupán a regény elején jelenik meg, Elek felesége is földi mércével mérve meddő életet kényszerül élni: férje távozása után magára marad, s nem csupán gyermeke nem születik, de a földi örömek minden más formájától is megfosztatik. Elek elvesztése miatt érzett mérhetetlen bánatukban a szülők és az elhagyott feleség az aszketikus életmódot választják. Elek anyja mondja ki a történetben: számukra tilos boldogságot érezni mindaddig, míg fiukat viszont nem láthatják. A többi változattal ellentétben, ahol mindezt az elbeszélésből tudhatjuk meg, az ófrancia szövegben az édesanya szájából hangzik el a megrendítő elhatározás, amely a szövegnek drámai jelleget kölcsönöz. Az elhatározás a mű valódi mondanivalója fényében természetesen egész más megvilágításba kerül: épp az önként vállalt önmegtartóztatás és a szenttel való szoros lelki közösség az, ami végül mindnyájukat elvezeti az üdvözlésre, és végső soron újra egyesíti a családot. A történetben tehát a szerelmi regények tematikai elemei rendre megjelennek, még a szerelmi szál sem marad el, csupán egy magasabb lelkiesség síkján bontakozik ki s nyer ezáltal új, spirituális értelmet.

Az elválás és az utazás motívuma

Az elválás motívuma és az azt követő aszketikus létforma a többi fennmaradt változatban is megjelenik. Mégis úgy vélem, az értelmezés tekintetében mutatkozik némi különbség. A szír, görög, latin és magyar változatokban Elek önsanyargatása nem a kedvestől való elválás miatt érzett szomorúság következménye, hanem az afölött érzett fájdalom, hogy napjait a földi élet szűkösségében kénytelen leélni. Az önsanyargató élettel kívánja bizonyítani Isten előtt, hogy alkalmassá vált a szentségi életre, egyúttal környezete számára bizonyosságot tesz arról, hogy a valódi boldogság és örömek csak

Istenben és Isten szeretete által létezhetnek. Ez az *exemplum* valódi mondanivalója. Ezzel szemben, úgy vélem, a francia változat nem zárja ki teljes mértékben a földi szerelem létjogosultságát, csupán annak módját kérdőjelezi meg. Nem egyértelmű, hogy Elek asketikus életmódjában mekkora szerepet játszik a kedvestől való elválás miatt érzett fájdalma. Ebben az olvasatban az utazás motívuma is kettős: feltételezhetjük, hogy Elek nem képes választani a szerzetesi élet és a földi szerelem között, ezért inkább elmenekül. Mégis az élet úgy hozza, hogy visszakerül szülei és kedvese házába. Ott végül megnyugodva látja, hogy hitvese megfogadta tanácsát, vagyis hite bizonyosságot nyer a lány tisztaságában, hozzá való hűségében. Ezt erősíti meg, hogy a levelet halála után csak a feleség képes kivenni Elek kezéből. Az utazás motívuma ezzel szemben a többi, *exemplum*-jellegű változatban a szentté válás útját, stációit, s beteljesülését mutatja be. A szent szenvedésekkel teli élete az egyház tanításai által nyer igazi értelmet: ezáltal a papírra vetett történet is csak az egyház és az ország szellemi vezetőjét illetheti, Elek kezéből a levelet csak az érsek és Róma „királyai” tudják elvenni.

Viszontagságok, és veszélyek

Elek élete során többször kerül konfliktushelyzetbe. Először szülei révén, akik nem értenék meg őt és választott útjától megkísérelnék eltántorítani. Elek számára egyedüli megoldásnak a szökés látszik, a nászéjszakán titokban elhagyja a szülői házat. A menekülés motívuma, igaz fordított módon, a történetben később is megismétlődik: a szír változaton kívül valamennyi szövegben szerepel az a jelenet, amikor a templomi szolga isteni sugallatnak köszönhetően felismeri, hogy a szerencsétlen koldus valójában „Isten embere”. Elek korábbi döntését tekintve ez a fordulat akár örömteli is lehetne, hiszen éppen azért hagyott hátra mindent, hogy Isten embere lehessen. Ő maga ezt mégis fenyegetésként éli meg, és sietve ismét

hajóra száll. A megváltozott szelek szeszélye folytán azonban ismét Rómában találja magát. A görög regények jellegzetes motívuma, a főszereplőkre leselkedő veszélyek, amelyek miatt a fiatalok újra és újra menekülni kényszerülnek, ebben a történetben is megjelenik, de újfent más dimenzióban. A veszély sohasem valós, hacsak nem Elek lelki üdve szempontjából. Az utazások egyébként ebben az elbeszélésben is egyfajta strukturáló szereppel bírnak. A tizenhét éves periódusok, amelyeket hajóutak választanak el egymástól (Elek 17 évet tölt Edesszában, majd újabb 17 évet a szülői házban anélkül, hogy bárki felismerné (EGEDI-KOVÁCS 2012, 48) egyfajta periodikusságot, és szimmetrikus jelleget kölcsönöznek az elbeszélésnek. Egy másik szintén jellegzetes motívum a tévedésből, egymás fel nem ismeréséből adódik: a szereplők, noha hosszú időn keresztül egy helyen tartózkodnak, mégsem ismerik föl egymást.

Szent Elek legendájának elbeszéléstechnikája

Mint korábban említettem, csupán egy korai latin változat és az ófrancia *Vie de Saint Alexis* keletkezett verses formában, a többi prózai szöveg. A forma megválasztása mindenképp elgondolkodtató. A vers, mint lírai műfaj lehetőséget teremt az érzelmes jelenetek hatásosabb kibontására. A prózában írt, szárazabb elbeszélés elsősorban az értelemre hat, a legenda tanulságára hívja fel a figyelmet, míg a verses forma – a templomi szenténekekhez hasonlóan – a szívre, az érzelmekre gyakorol hatást, átélhetőbbé, és nem utolsósorban élvezetesebbé teszi a szent életútjának olvasását, hallgatását. Talán ez lehetett a cél a verses változat elkészítésekor.

A mű narratológiai szempontból is tartalmaz érdekes mozzanatok. A történet több síkon mozog. A francia változatban Alexison kívül csak a szülőknek van neve. Az egyes szám harmadik személyű elbeszélést olykor párbeszédek szakítják meg.

Elek Rómából való menekülése után a történet két szálon folytatódik tovább. Egyrészt Elek útját követhetjük Rómából Edesszába, majd Edesszából ismét vissza Rómába, másrészt – ezzel párhuzamosan – a szülők és az elhagyott feleség életébe is bepillantást nyerhetünk. A történet akkor válik igazán érdekessé, amikor Elek visszatér a szülői házába anélkül, hogy kilétét felfedné. A két szál ekkor összetalálkozik, s innentől a narrátor Elek szemszögéből látatja az eseményeket. A történet csúcspontja Elek levele szüleihez és hitveséhez, amelyben elbeszéli mindazon megpróbáltatásokat, amelyeken távozása után keresztülment. A levél valójában történet a történetben, egyfajta kicsinyítő tükör, francia terminussal élve *mise en abyme*. (BAL 1978, 116-128). A tükörtörténet többféle funkciót is betölthet. Egyfelől tömörítő jellege révén megerősítheti, vagy épp ellenkezőleg elhomályosíthatja a mű mondanivalóját. A levél tartalmát az *Acta Sanctorum*-ban olvasható latin változatok röviden elbeszélik, a francia változatban azonban a levél tartalmára az olvasó csupán a szülők és a feleség reakcióiból következtethet. A levél által létrejövő tükörtörténet ebben az esetben csak a diégézis szintjén fontos, hiszen az olvasó pontosan ismeri Elek történetét, életútját, új információval tehát nem szolgál. Nem vetíti előre sem a történet későbbi eseményeit, s nem világít rá mélyebb összefüggésekre sem. Egyetlen funkciója, hogy a történetben az anagnórisist (ἀναγνώρισις), vagyis a felismerést, a szereplők egymásra találását elősegítse. Ugyanakkor a levél a történet drámai végkifejletének fontos eleme. Egyfelől a szent életének periodikusan strukturált történetét fűzi egybe, összegzi azt, másfelől fokozatosan készíti elő a történet fájdalmasan szomorú végkifejletét: Elek élete második felében mindvégig családja mellett élt, megalázó körülmények között, saját apja házában lépcsője alatt tengődő koldusként anélkül, hogy bárki felismerte volna. A görög regények hagyományos anagnórisis-ától merőben eltér ez a jelent: boldog családgyesítésről szó sem lehet, hiszen Elek, mikor levelét megtalálják, már nem él.

A család egyesülése azonban mégsem marad el teljesen: a francia szerző a többi változattól eltérően – a szomorú befejezést némiképp enyhítendő – a mű utolsó soraiban megjegyzi, hogy a szülők és a feleség haláluk után Eleknek köszönhetően szintén üdvözültek, s a menyekben azóta is boldogan élnek.

Összességében tehát úgy gondolom, a XI. századi ófrancia változat sok hasonlóságot mutat a görög szerelmi regényekkel, azok motívumaiból többet átvesz, azonban újraértelmezett formában. A történet házassággal, majd a pár különválásával kezdődik, s az elbeszélés végéről sem hiányzik a pár újbóli egymásra találása, igaz, mindez csak spirituális értelemben történik meg. A változást, és az ezzel járó megpróbáltatásokat nem a sors (tyché), hanem a szereplő maga idézi elő, s minden egyes nehézség az útkeresés részeként jelenik meg. A kalandok sorozatát nem külső hatás, hanem egyfajta belső motiváció indukálja. A görög regényekből megszokott, a történetet előmozdító álmok és jóslatok szerepét, itt a levél veszi át, amely a történet végkifejletének szempontjából válik meghatározó mozzanattá. A görög regényeknél megszokott szerencsés végkifejlet azonban elmarad, a szereplők egymásra találása és boldog együttléte csupán a lelki síkon valósulhat meg.

Bibliográfia:

- Bal, M.: *Mise en abyme et iconicité. Littérature* 29 (1978) 116-128.
 Egedi-Kovács, E.: *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge*. (Élémentum sorozat) Budapest 2012.
 Kapitány, L. – Caruha, V. – Szabó K.: *A bizánci és az újjörög irodalom története*. Budapest 1989.
 Keresztény, J.: Szent Elek legendája. *AntTán* 60 (2016) 173-186.
 Szepessy T.: *Héliodóros és a görög szerelmi regény*. Budapest 1987.
 Jouanno, C.: *Barlaam et Joasaph: une aventure spirituelle en forme de roman d'amour*. (PRIS – MA, t. XVI/1) Janvier – Juin 2000, 68-76.

Dominika Kovács

Vie de Saint Alexis.

The Survival of Ancient Romance Elements in a Holy Vita

In my paper I aim to demonstrate through the earliest Old French version of Saint Alex's story how a relatively dryly written sacred vita can transform into a narrative enriched by romantic turns and emotional lyrical inserts.